

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2018

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ri na tipheji ta 39.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Rhanga u hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya phepha hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ri na swiYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri (30)

XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka (25)

XIYENGE XA C: Ntlangu (25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C: (NTLANGU.)

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIVUTISO XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Swivutiso swa xitsalwana eka vutlhokovetseri swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela SWILERISO leswi nga ekusunguleni ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA hi mfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka phepha ra swivutiso.
9. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.

XIYENGE XA A: Timinete ta 40
XIYENGE XA B: Timinete ta 55
XIYENGE XA C: Timinete ta 55
11. Tsala swi saseka no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Nongonoko lowu wu ta pfuna wena mukamberiwa ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Swithhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swithhokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI ntsena.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Kasi wena u yimile kwihi?'	Xitsalwana	10	6
2. 'Makumaswivupfile?'	Ximbangu	10	7
3. 'Mihlolo a yi dyiwi'	Ximbangu	10	8
4. 'I mavala man'we'	Ximbangu	10	10
NA			
Xithhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'Munghana'	Ximbangu	10	12
*LEMUKA LESWI:	Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na XIYENGE xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.		
XIYENGE XA B: NOVHELE			
Hlamula xivutiso XIN'WE.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	14
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	14
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	16
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	17
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	19
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	19
KUMBE			
XIYENGE XA B: MFUWO WA RIXAKA			
Hlamula xivutiso XIN'WE.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	22
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	22
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	26
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	26
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	30
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	30
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	33
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	33
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	37
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	37

*LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe swivutiso SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1 (XITSALWANA)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

KASI WENA U YIMILE KWIHI? – MA Khosa

- 1 Evurhongweni bya le ximixweni,
- 2 Loko nkulungwana wu biwa,
- 3 Loko va xi bavisela va tlhela va swi yimbelelela,
- 4 Va ku xi basile xi lo cacaa!
- 5 Va bavisela wena,
- 6 Va vitana mina na wena,
- 7 Na yena i xiphemu xa swona leswi.

- 8 Hi halayani tlhelonyana ku vandlamula ogene, u tlulerile.
- 9 Va tova ogene va tlhela va kokela va ri karhi va gigela swi nuhela.
- 10 Vahlaveri va balesela ni mikolo hi ku kolola.
- 11 Va chayela wena.
- 12 Va yimbelelela wena.

- 13 Loko vafundhisi va chumayela,
- 14 Va bokoloka va fa ni marito,
- 15 Va chumayeleda wena,
- 16 Va hlayela wena Rito,
- 17 U va u ri karhi u va vona hambu ku va twa?

- 18 Loko comana ri vambiwa,
- 19 Ri neketiwa kahle edyambyini,
- 20 Va anakela wena,
- 21 Va chayela wena,
- 22 Ndhlozi ri ntlurhuka ni rhonge,
- 23 Hi wena u ri dzahisaka fole.

- 24 Kasi wena u va u yimile hi kwihhi?
- 25 Kasi wena u wela eka wihhi mfumo wa kona?
- 26 Kasi wena u thela kwihhi xibalo xaku?
- 27 Kasi wena u tirhela tihosi tingani?

28	Leswi masiku ya fambaka ke?
29	Mhuti va ri yi biwa ya ha ri ni mahika.
30	Phela xinamu xi dlele nkwahle.
31	U ta teka rini goza?
32	Makwerhu, munyama na ku vonakala a swi hlangani.
33	Ku vonakala ku hlongola munyama.
34	N'hwari-mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga.
35	Mhisi ya mikoka mimbirhi, yi phatluka nyonga teka goza ra ha vona.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi ndlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa ku vuyeleriwa ka swivutiso eka mintila ya 17, 24–27, 28 na 31.

[10]

XIVUTISO XA 2 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

1	Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
2	Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
3	Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
4	Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
5	Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xa nyokovela.
6	Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge he yi lavi na 'Amen',
7	Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
8	Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!
9	Xi khokhomela na le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
10	Xi lerhisa hinkwato tintswela a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.
11	Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri,
12	Vhiki a hi nchumu xi nga vonakanga laha kaya,
13	I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
14	Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
15	Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'wini a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.
16	Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamile xa hlasela!
17	Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
18	Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
19	Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,
20	Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khale.

- 2.1 Hlamusela xifaniso xa le miehleketweni lexi mutlhokovetseri a humelerisaka xona hi xitlhokovetselo lexi u kongomisa eka nhlokomhaka ya xona. (2)
- 2.2 Hi wihi ntila eka ndzimana yo sungula lowu hlamuselaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena u landzelela ngopfu miti leyi ku loveke vavanuna lava ha tsakamaka/ lava ha riki lavatsongo? (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:
Eka ntila wa 4 lowu nge: 'Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,' xivulwahava 'magogorho wa nkuzi' xi vula homu ya ...
- A xisati ya khale swinene.
B xinuna ya khale swinene.
C xisati leyi vabyaka swinene.
D xinuna leyi vabyaka swinene. (1)
- 2.4 Hlamusela leswi ntila wa 15 lowu nge: 'Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'wini a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo', wu vulaka swona eka xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.5 Xana mbuyelelo wa swiphemu 'a' na 'xi' eka ntila wa 10 lowu nge: 'Xi lerhisa hinkwato tintswela a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu,' wu na nkoka muni eka xitlhokovetselo lexi? (2)
- 2.6 Loko a wu ri munghana kumbe xaka ra loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na hanyelo ra yena? (2)

[10]**XIVUTISO XA 3 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MIHLOLO A YI DYIWI – KJ Ngobeni

- 1 Ve' tshopi a va xeve,
2 Leri u nga kala u xinyata,
3 Hikuva hi lera masiku lawa,
4 Swilo swi nga yima hi nhloko!
- 5 A hi nga si tshama hi swi vona,
6 Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha,
7 I mani a a tshemba leswaku xiyimo xi nga va tani!
8 Loko a tsundzuka tolo ka siku.
- 9 Tolo loko tiko ri yimile hi milenge,
10 Loko tiko xi tshwa, xi vuvumela, xi pfurha xi nuha mbvee!
11 Tiko xi nuha xi mpfempfa hi mafurha ya vanhu,
12 Misava na swivungu swi xipa hi ntsako na fenya ro tlhaveriwa Khisimusi.

13	Hi ku vona ku pfilungana na ku nyakapfala ka swilo,
14	Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile,
15	Mi tsemile mi yi vona,
16	Mi hangalakile ni matiko ya vanhu ku ya fihla tinhloko.
17	Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we,
18	Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa;
19	Hi yo yini yo yiva no phangela vanhu ke?
20	Xikwembu xi lo mi nhwii!
21	I manyunyu ya rivengo ra vulolo,
22	I xijaha xa nhwala xexo,
23	Mi pfanga no va vula vahlampfa,
24	Etikweni na misava ya mani ke?
25	Leyi i misava ya Xikwembu a hi ya vafana,
26	Swona a vo hefemula moya wenu ke?
27	Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi,
28	Mi titwisa vulombe bya le nkambanini.
29	Mi ri ku na zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!
30	Rivengo renu ra nyenyetsa,
31	Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?
32	Ma hembra mi ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.

3.1 Boxa leswi vilerisaka mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi. (2)

3.2 Tshaha ntila eka ndzimana ya vunharhu lowu kombisaka ku va ku lovile vanhu vo tala ngopfu ku ya hi xitlhokovetselo lexi. (1)

3.3 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:

Xivulavulelo lexi tirhisiweke eka ntila wa 6 lowu nge: 'Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha,' xi hlamusela leswaku leswi endliwaka hi vaakatiko ehenhla ka vahlampfa etikweni swa ...

A chavisa no etlerisa.

B dlaya no hlamarisa.

C etlerisa no chavisa.

D hlamarisa no chavisa. (1)

3.4 Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona xivulavulelo eka ntila wa 4 lowu nge: 'Swilo swi nga yima hi nhloko!' (2)

3.5 Hi wihi nkoka wo va ku tirhisiwile mbuyelelo wa xitwananisi 'swi' eka ntila wa 10 lowu nge: 'Loko tiko xi tshwa, xi vuvumela, xi pfurha xi nuha mbvee!?' (2)

3.6 Hi swihi leswi u nga tsundzuxaka lava ku tlhokovetseriwaka hi vona swona mayelana na leswi va nga eku swi endleni? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

I MAVALA MAN'WE – ME Mhinga

- 1 Kasi u vindlavindlekela yini?
- 2 U timbeyambeyela yini, wena Adamu?
- 3 Loko ri xile dyambu,
- 4 Hikokwalaho ka Eva?

- 5 Xana wu kona nambu wo pfumala xilavi ke?
- 6 Leswi loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ke?
- 7 Hikokwalaho ka xilavinyana lexi!
- 8 Lexi u nga xi tsavulaka u tlhela u ya emahlweni u nwa mati u timula torha?

- 9 Ina, hi swona loyi u tshwukile ha n'wi vona,
- 10 Ina, i kuwa ro tshwuka ka, u lava rona?
- 11 U phasiwile bya xinyenyana evurimbeni bya nthabvu hi muhlovo ntsena?
- 12 U yengiwile hi xivumbeko kumbexana?
- 13 Leri rintiho a nga na ro' u ri yini hi rona ke?

- 14 Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?
- 15 Ina, a hi Mulungu,
- 16 Kambe mafundzha be!
- 17 Wa swi tiva leswaku vanhu i mavele.
- 18 Se leswi Mulungu wa wena a nga ni rintiho ke?

- 19 Rintiho rakwe ri xungeta ku n'wi dlomutela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.
- 20 U ta ya hlawula wihi sweswi?
- 21 Hikuva wena u lava lowo hetiseka evuton'wini,
- 22 Hikuva wena u lava loyi a nga velekiwangiki eka leyi misava,
- 23 Hikuva wena u ni ririmi ro gwanja ro ringa ri ringa ni murhi wa mhamba leyikulu.

- 24 Swi tiva wena makwerhu ke kusukela sweswi,
- 25 Ku hava xivumbiwa xo tano la ka leyi misava,
- 26 Handle ka xivumbiwa lexi nga tswariwangiki hi mana wa xona.
- 27 U lava ku kala u kolwa hi ya k'oxa?
- 28 Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!

- 29 Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
- 30 Xikulu n'wana manana i ku akisana,
- 31 Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.
- 32 Xa hombe i ku aka muti,
- 33 Bya phuphu yo seleteriswa hi semendhe ya PPC,
- 34 Wu tiya wu ku njara!

35	Kasi a wu swi tivi wena?
36	Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana,
37	I mavala ya mfutsu,
38	I mavala man'we?
39	Dyondza ku enetiseka hi leswi swi baka mombo wa wena hi xiviri.
40	Amukela!
41	Tiyisela!
42	Rhurisa moya!
43	Hikuva leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela.
44	Va nyenya leswi u swi belaka mandla,
45	Hikuva i mavala man'we!

- 4.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi u kombisa leswaku xihoxo xi le ka munhu un'wana na un'wana. Hi wihi ntila lowu seketelaka mhaka leyi? (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:
Eka ntila wa 28 lowu nge: 'Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!', riviti 'nhloko' ri vula ...
- A wansati.
B wanuna.
C n'wana.
D jaha. (1)
- 4.4 Nyika nhlamuselo ya ntila wa 19 lowu nge: 'Rintiho rakwe ri xungeta ku n'wi dlomotela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.' (2)
- 4.5 Hi wihi nkoka wa ku va mutlhokovetseri a tirhisile xifananiso/xipimaniso/xihlambanyiso eka ntila wa 33 lowu nge: 'Bya phuphu yo seleterwa hi semendhe ya PPC,?' (2)
- 4.6 Xana leswi endliwaka hi munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena swa humelela eka vutomi bya siku na siku ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**NDYELO YA SWILOVOLOVO – Gum'sani, Marhanele et al.****XIVUTISO XA 5 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MUNGHANA – J Ngobeni

- 1 A ndzi tinyungubyisa hi wena,
- 2 A wu vonaka u ri munhu wa kahle,
- 3 A ndzi ku hayeka ku tlula mpimo,
- 4 A ndzi ku bumabumela hi vutomi byaku byo xonga,
- 5 Mawaku munghana wo tani hi wena!

- 6 A ndzi nga tiendlisi,
- 7 Rirhandzu ra vunghana a ri khapa bya nambu lowu taleke,
- 8 Ndzi nga yi pfula na mbilu u vona ni le makorhweni,
- 9 U tiva vumina ndzi nga si ahlamula,
- 10 A wu ri wa nkoka.

- 11 Manana u vile na tihlo ro k'enta,
- 12 U ringetile kambe ku nga ri wa yena,
- 13 Nkarhi a ku fuma wa wena,
- 14 Ritsandze a ri ndzi pharekile ndzi nga voni,
- 15 Kambe wena ntsena.

- 16 Namuntlha ndzi lo mbyinyaa!
- 17 Ndzi fana na ricece leri ra ha ku ntshuxiwaka hi n'winyi,
- 18 Mpahla ndza ha ri hava,
- 19 Laha ndzi fambaka kona, ko va vuhlome-hlome,
- 20 Swikhiyani swo va swona.

- 21 Loko yi ri mintengo ndzi tengile,
- 22 Ku hava lomu ndzi nga sala,
- 23 Ndlela leyinene a ku ri hava,
- 24 A ndzo lahleka-lahleka tanihi munhu loyi a xurheke,
- 25 Kambe ndzi ngenile xikolo swi ringene.

- 26 Tivonele wena mbuyangwani.
- 27 Munghana u bihile,
- 28 Wa dlayisa a tlhela a vengisa,
- 29 Hambana na munhu wo tano.
- 30 U ta lahleka.

- 5.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona eka xitlhokovetselo lexi. (2)

- 5.2 Eka ndzimana ya 5 tsavula ntila lowu kombisaka leswaku mutlhokovetseri a nge he pfuki a byerile loyi a tlhokovetselaka hi yena timhaka ta yena. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka ku hetisa xivulwa lexi nga laha henhla.
- Eka ntila wa 14 lowu nge: 'Ritsandze a ri ndzi pharekile ndzi nga voni', mutlhokovetseri u hlamusela leswaku a a nga swi voni swihoxo leswi a a endleriwa swona hi munghana wa yena hikokwalaho ka ... leri a a ri na rona ehenhla ka yena.
- A rivengo
B rirhandzu
C rilondzo
D rifuwo (1)
- 5.4 Hlamusela leswi thoni ya mutlhokovetseri yi nga xiswona eka xitlhokovetselo lexi. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 5.5 Katsakanya leswi ndzimana ya 4, mintila ya 16–20, yi hlamuselaka swona. (2)
- 5.6 Xana hi swihi leswi u nga tsundzuxaka munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena swona mayelana na swiendlo swa yena eka xitlhokovetselo lexi? (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6 (XITSALWANA)****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

A hi minkarhi hinkwayo laha munhu loyi a navelelaka un'wana swo biha a humelelaka eka ku navela ka yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku hlamusela hilaha Johnson Hlongwane a tsandzekeke hakona ku fikelela ku navela ka yena ka ku hlongorisa Ephraim Chavalala efemeni ya PPE leswaku a ta ngenhisa munghana wa yena George Mathebula.

[25]**XIVUTISO XA 7 (XIMBANGU)****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'Hexi, a swi endli, man! Nhloko ya mina ya rhendzeleka. Ndzi lava ku badamanyana. Ndzi to fika ekaya ndzi ku bada! Ndzi ta tlhelela entirhweni loko se ndzi sawutilenyana. I mani a nga ta vilela? Hi mina Boso ya lahaya femeni, nakona boso a yi nyengi entirhweni yo huma ehofisini. I mani ndzi nga ta nyengela yena ndzi ri n'winyi wa feme? Hambu a ri Brooks wa swi tiva leswaku mina na yena hi maxaka laha femeni leyi. Hi hina hi baka xinari laha ntirhweni! 5

Loko xi ri Chavalala a xi na *chansi* laha ka mina. Xi nge ndzi tekeli kahle xitulu lexiya ndzi nga na xona. Heyi, phela xa va vitana vanhu lomu xi tirhaka kona. Siku na siku mintirho yo ngena hi matlhelo hinkwawo. Xi fanele xi ri na hozahoza yo vitanisa vanhu. Xo nyanyisa hi leswi hambu a ri Briggs a swi vonaka. Kona loko xo hela xi kuma xitulu lexiya xa vuhlanganisinkulu, a ndza ha ri vonangi. Phela xitulu lexiya xi lo ge, kwala tsheveni ra mina. Loko xo kuma lexiya a ndza ha ri vonangi. Xi to kandziyela kunene xi khandziya xi ya ku emakatleni ya mina mpapafa!' a dzungudza nhloko. Movha na wona wu ri karhi ku dya mahewu ku famba ka swona. 'Loko xo ndzi susa lahaya xitulwini lexiya, se ndzi ta ya kwihi? Ndzi ni vuyo mina? Ndzi nga ha n'wi kuma munhu wo fana na Brooks? A swi talangi ku rhandza ni ku tsakela hi Mulungu. Se nkateko wo tano ndzi nga wu tshika wu xupuka? E-e!' 15

- 7.1 Xana Hlongwane eka ntshaho lowu nga laha henhla u vulavula a ri ndhawini yihi naswona a a ya kwihi? (2)
- 7.2 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:
Loko Hlongwane a ku yena na Brooks hi vona va baka xinari efemeni ya PPE, u vula leswaku hi vona va ...
- A lawulaka macinelo ya vatirhi efemeni ya PPE.
B nyikaka swileriso swa macinelo efemeni ya PPE.
C lawulaka matirhelo ya vatirhi efemeni ya PPE.
D nyikaka swileriso swa matholelo efemeni ya PPE. (1)
- 7.3 Boxa leswi endlaka leswaku Hlongwane a nga lavi ku hambana na Brooks efemeni ya PPE? (1)
- 7.4 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka Hlongwane na Mukhari mayelana na mintirho leyi va yi tirhaka efemeni ya PPE. (2)
- 7.5 Hlamusela leswi Hlongwane a a fanele a swi endlile ku tiyisisa leswaku Chavalala a nga n'wi tekeli xitulu xa yena. (2)
- 7.6 Ximunhuhatwandlandlamuko xi kombisa swihlawulekisi swo tsaka, ku hlundzuka na ku cinca ku ya hi swiyimo leswi xi hlanganaka na swona. I mani ximunhuhatwandlandlamuka eka tsalwa leri? Tihela u hlamusela leswi endlaka leswaku xi va ximunhuhatwa xolexo. (2)
- 7.7 Mhaka ya ku va Hlongwane a nyenga entirhweni ya amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

'U nga swi teki ku va hina hi ku sindzisile,' ku vula Masangu. 'A hi mhaka ya ku ku kucetela,' ku engetela Mlambo.

'Ndzi swi twisisile swinene,' ku pfumela Nyeleti.

Kwalaho ku lulamisiwa mhaka ya maphepha ni swo tsala.

Mlambo a kombela leswaku Masangu a tsala loko Nyeleti a ri karhi a hlamusela. 5

Kunene Nyeleti a tlakusa voko a hlambanya hi tintiho. A tlhela a vula leswi va nga n'wi byela leswi a a fanele a hlambanyisa xiswona. Kwalaho ku sungula ku tshwa peni ni nomu. Phepha na phepha pyi!

Ku heta kwalaho Nyeleti a tlieriseriwa entirhweni. Ku fika ehofisini a kuma leswaku Hlongwane u sarile a n'wi lava. Ku ri leswaku u n'wi lavisa leswi hi ku va a twile 10 ngulumelo laha phacisini leswaku u tile a ta rhwala hi maphorisa. 'Swi ta njhani u suka u famba u nga tangi u ta kombela?' Ku vutisa Hlongwane. 'Se a wu ye kwihi u nga lelangi?'

'Mina ku tile maphorisa ya fika ya ndzi rhwala,' ku vula Nyeleti. 'A ndzi nga ha ri na nkarhi wo va ndza ha ta lela.'	15
'U vulavula yini ni maphorisa?' Ku ya Hlongwane emahlweni. 'Kasi mhaka ya wena a yi le khoto? Manjhe? Wa ha vulavula yini ni maphorisa?'	
'Mina loko maphorisa ya ndzi teka ndzi fanele ndzi va byela yini? Loko a ku ri n'wina ku ta maphorisa ehofisini ya n'wina a mi ta endla yini? Swona ane mi swi tiva kahle leswaku ndzi xibochwa?'	20
'Ndzi ri a ku na munhu a fanelaka ku vulavula ni maphorisa a nga rhangangi a ta vika laha ka mina,' ku ya Hlongwane emahlweni.	

- 7.8 Boxa nandzu lowu Nyeleti a a khomiwile hikokwalaho ka wona u tlhela u boxa na vito ra phorisa leri a ri tirhisana na Mlambo eka ndzavisiso mayelana na nandzu wa kona. (2)
- 7.9 Hi kwihi ku hambana ka moya lowu nga kona exikarhi ka Nyeleti na Mlambo na lowu nga exikarhi ka Nyeleti na Hlongwane ku ya hi ntshaho lowu? (2)
- 7.10 Hi wihi nkongomelonkulu lowu mutsari a lavaka ku wu humelerisa hi tsalwa leri ra Mulunguntima? (2)
- 7.11 Hlamusela leswi Nyeleti a a fanele ku hlambanya swona eka ntshaho lowu nga laha henhla. (2)
- 7.12 U dyondzile yini ehenhla ka xinghananghana loko swi ta eka ku khomiwa ka Hlongwane na vanghana va yena eka tsalwa leri? (2)
- 7.13 Hi ku vona ka wena, hikokwalaho ka yini Hlongwane a byela Nyeleti leswaku ku hava munhu loyi a faneleke ku vulavula na maphorisa a nga rhangangi a vika eka yena? (2)
- 7.14 Loko a wu vile na nkateko wo va kusuhi na Hlongwane, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na makhomelo ya yena ya vatirhikulobye? (1)
- [25]**

XIVUTISO XA 8 (XITSALWANA)

MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni

Mbangu wa tsalwa ra 'Mibya ya Nyekanyeka' wu paluxa ku pfumaleka ka kurhula hikokwalaho ka minkitsikitsi leyi a yi humelela etindhawini ta le Joni na hilaha vanhu van'wana va nga voniki nkoka wa vutomi bya van'wana hakona. Seketela mhaka leyi hi ku hlamusela minkitsikitsi leyi nga endzeni ka tsalwa leri.

[25]

- 9.4 Hlamusela leswi Mufundhisi Tlhomandloti a vulaka swona hi marito ya yena lama nge: 'Leswi a swi endliwa hi miri wa yena a swi hele na wona.' (2)
- 9.5 'Mbhuri a yi tiveleki' i xivuriso lexi hlamuselaka leswaku hakanyingi hanyelo ra tatana ri kanetiwa hi hanyelo ra n'wana. Xana a wu ta xi tirhisa loko ku humelela yini eka tsalwa leri? (2)
- 9.6 Kun'wana etsalweni ku vuriwa leswi: 'Kulenyana na kereke ni yindlu ya mufundhisi a ku ri ni byanyi lebyi leheke ku fika emihlapfanini ya munhu lonkulu; ndhawu leyi ya byanyi a yi avanyisa tindlu ta vanhu van'wana ni ndyangu wa mufundhisi ni kereke ya yena.' U nga vula yini hi xiyimo lexi? (2)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Xinyami ni timboni to dlalangana, huwa ni moya wo titimela lowu a wu banyana, miehleketo yo chava ku hlangana ni tinsulavoya swi endla leswaku dzolonga ra swingwingwavirusiku emagondzweni hinkwawo ri fana ni vunyingi bya leswi ingi swi tele emiehleketweni ya Madambi. A o famba a nga titwi leswaku u kwihi, u ya kwihi.

Ku suka ka miehleketo ya yena yi ya eka Soluka yi tlhela yi tlhela yi ya eka tata wa yena swi endle leswaku a twa ingi wo nghena enceleni wa xinyami a nga fiki makumu, a nga voni nchumu, a nga twi nchumu – huwa ni ku pfilungana ka miehleketo ya yena swi endla ku rhula loku a ko twiwa hi mbilu, ku nga ri hi tindleve. 5

Loko a fika kaya a ku nga ha ri na rivoni leri pfurhaka – a ku etleriwile. Nyiko na yena a byi tshwile – a o ba swingorho. 10

A nga karhatanga munhu n'wana wa vanhu, u lo fika a tinghenela laha a a etlela kona ni makwavo a nghena maxukeni a etlela. Vurhongo byona byo ala ku ta. Xiviri xa yena himpfhuka a rhandzana na Soluka a xo tshama xi tele milorho ya Soluka, mbhuri ya ku vatlwa, xongeleni n'wana wa Xiqhozana, malwandla, ku basa mbilu ni xichavo xa vujagana bya le ndyangu; ririmi ingi ri lo endleriwa ku dya vulombe. 15

Hambiswiritano vurhongo a byi na xisiwana – o ba hi ndzhuku a etlela.'

Ku hele masikunyana Madambi a nga vonaki swinene laha kaya, naswona loko a ri kaya a o tshama a hlunamile, milomo ya yena yi tshavatana ingi a o vulavula a ri yexe ...

- 9.7 Xana Madambi a a vuya hi le kwihi naswona a a ya lava yini endhawini ya kona? (2)
- 9.8 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka leswi Madambi a a tshembisile tata wa yena swona loko a nga si lova na leswi a swi endleke loko se a lovile hi tlhelo ra swa vukati. (2)

- 9.9 Hi ku kongomisa eka swiphemu leswi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi, hlamusela hilaha mutsari a tirhiseke yelaniso hakona: '... swi endle leswaku a twa ingi wo nghena enceleni wa xinyami a nga fiki makumu, a nga voni nchumu, a nga twi nchumu ...'. (2)
- 9.10 Ntlimbo i ku tikeriwa loku ximunhuhakwa xi hlanganaka na kona eka tsalwa, xi nga va xi lo tivangela kumbe xi vangeriwile hi swimunhuhakwa swin'wana. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Madambi a a ri na wona eka tsalwa leri u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini a vile na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 9.11 Mathyelo ya vatsari ya mavito ya swimunhuhakwa hixitalo ya yelana na swiendlo swa swona. Seketela mhaka leyi hi ku kongomisa eka N'wa-Mdanisi. (2)
- 9.12 Loko a ku ri wena mutswari wa Soluka loyi a nga pfumeleriwiki ku tekiwa hi Madambi hikokwalaho ka xihlawuhlawu xa tata wa yena, a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini Soluka ehenhla ka mhaka leyi? (2)
- 9.13 Hi swihi leswi a wu ta va u tsundzuxile Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti swona ehenhla ka ku va a tekile xiboho xo tidlaya hi ku nwa mhondzo? (1)
[25]

XIVUTISO XA 10 (XITSALWANA)**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Lexi nga heriki xa hlola. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Ntsengele Godfrey Kubayi eka tsalwa leri. [25]

XIVUTISO XA 11 (XIMBANGU)**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'Ee, Kubayi, i khale hi nga si vonana! Ti ri yini ta vutomi? Swi endla ...' Ku xeweta Maxangu a ri karhi a tshambuluta voko ku n'wi qhavula.

'Swona i khale. Phela mpfhuka hi hlangana le bangini ya FNB ndza tshemba se i khume ra malembe. Swi vula leswaku vunghana bya kona se byi file. Vanhu va heta malembe yo tala hindlela leyi va nga si vonana?' A hleka. 5

'Ko va mitirho yi nga hi omba munghana hikuva loko munhu a ri karhi a tlakusiwa hi switsongotsongo, swi koxa vutihlamuleri byo tala. Phela ku khoma xiyenge xo karhi xa ndzawulo a hi matlangwana.'

'Kambe se u le ka xitulu muni kwala ka Education?'

'U vula la palamende?'

'Ina.'

'Hii, i malembenyana se ndzi sukile la Giyani. Se ndzi Chief Director eka xiyenge xa timali eka Department of Education ePolokwane.'

'Hoo, u le Polokwane manjheni? *That's why* u kala.'

'Ta vuya ePolokwane. Ni sweswi ndza tlhela mundzuku hi Ravunharhu. A ndzi lo teka xilivhana xa tolo ni namuntlha ku lunghisa swin'wana swa ndyangu.' Ku vula Maxangu a ri karhi a tlakuka ku ya hundzuluxa nyama lahaya xitikweni. Ivi loko a hundzuluxile, a vuya, va ta tshama. 15

'Se wena u tirha kwihhi?'

'A ndzi riku lo na sungula mfumo lowu wuntshwa GDC yi pfariwa, ivi hi diliziwa hinkwerhu! A ndza ha ri ku tirheni mina. Se swi endla ...' 20

'Ihii! Kasi a wa ha ri ku tirheni?'

'Ina. Se swi endla kwalomu ka ntlhanu wa malembe no tlhandlekela ndzi nga ri ku tirheni munhu xi lo titshamela.'

- 11.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhata leswi nga eka ntshaho lowu swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi ya endla swona. (3)
- 11.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:
Loyi a ku ri yena munghana wa Godi loko a nga si hlangana na Maxangu i ...
- A Dzovo.
B Dyondzo.
C Mandla.
D Vhelaphi. (1)
- 11.3 Hi kwihhi ku hambana loku nga kona ka Mafloza loko Godi a ha tirha na loko a nga ha tirhi? (2)
- 11.4 Ntlimbo i ku tikeriwa loku ximunhuhata xi hlanganaka na kona eka tsalwa, xi nga va xi lo tivangela kumbe xi vangeriwile hi swimunhuhata swin'wana. Hi wihhi ntlimbo lowu Godi a a ri na wona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.5 Godi a a nga ri munghana wo tshembeka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi a swi byeleke munghana wa yena Maxangu eka ntshaho lowu. (2)
- 11.6 Xana mutsari u hi lemukisa yini eka tsalwa leri? Kongomisa nhlamulo ya wena eka Ntsengele Godfrey (Godi) Kubayi. (2)
- 11.7 Loko a wu ri xaka ra Mafloza, a wu ta n'wi tsundzuxa yini loko a sungula ku xanisa Godi? (1)

XITSHURIWA XA F

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Loko movha wu fika ekaya eka Siyandhani, ku fika ku va ntsako, kasi hi le tlhelo ku va xirilo. Masesi na Vhelaphi a va tsakile ku vona mana wa vona a xave movha wa yena wa madyondza. Hi ku tsaka va kombela ku wu khangula, hiloko va tlula va nghena endzeni, ivi mana wa vona a wu chayela wu kongoma eBendstore.

Leswi dyambu a ri nga si pela, movha wu fika wu jikajikisiwa doroba leriya hinkwaro 5
leswaku vanhu va ta wu vona kahle. Loko wu hlangana ni lava a va tivaka, a wu to
twa hiloko wu ku pipiii, bele leswaku va n'wi vona. A ri njhani ku hlekelela Mafloza?

Eka Godi swi ve xinyadzo ni tingana letikulu ku va nsati wa yena a xavile movha a
nga n'wi vikelangi. Hikwalaho a a nga nyanyuriwi hi nchumu eka leswi a swi
humelela. Loko va ku va ya ku wu khanguleni, u lo tisaleta yexe. Ni leswaku ku 10
humelela yini a swi nga n'wi yi. U lo tihambanela na swona a nghena kwala xitandini
a ya tilavela xikalo hikuva masiku lama a a tihanyela hi xona. Swa tibiya a a nga ha
swi fikeleli hikuva mali se a yi n'wi kalela ku fana ni mali kumbe mpfula ya xixika.

Hambileswi Mafloza a a pfa a hola hi switsongo ya ku aka, nuna a a nga yi voni.
Mbuyangwana Godi o tihanyela hi xipencenana lexi a xi sele loko va teke liya ya 15
yindlu. U fikile eka Thirayisa laha a a tolovele ku byi haxa kona loko a ri ni ximalana.

- 11.8 Boxa vito ra movha lowu ku vulavuriwaka hi wona eka ntshaho lowu nga laha
henhla na vito ra garaji laha wu nga xaviwa kona. (2)
- 11.9 Xana Shoes loyi a a nyika Mafloza ntirho wa tithendara a a tifumisa hi ku
endla yini? (2)
- 11.10 'Xihlobyana xa le mahlweni xi dlayisa hi torha' i xivuriso lexi hlamuselaka
leswaku loko u famba ndlela, famba u pange mati, u nga vuli leswaku xihlovo
xi le mahlweni; u nga xi kuma xi phyile. Xana u nga xi kongomisa eka
ximunhuhatwa xihi eka tsalwa leri naswona hikokwalaho ka yini u xi
kongomisa eka xona? (2)
- 11.11 Hikokwalaho ka yini Godi a tinyiketerile ebyalweni ku tlula mpimo endzhaku
kaloko a onhakeriwile hi ntirho eka GDC? (2)
- 11.12 U vona Godi a endlile kahle loko a nga kombangi ku tsakela movha ku fana
na Vhelaphi na Masesi lava nga tlhela va kombela ku wu khangula ke?
Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.13 Loko a wu ri na xaka leri xungetaka ku endla swo fana na leswi endlilweke hi
Godi eka ndyangu wa yena a wu ta ri tsundzuxa yini? (2)

[25]**KUMBE**

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya hi dyondzisa kumbe ku hi nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Vhimbhamukwama' na xiphato xa ndhavuko xa 'Mapungubwe'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****NHWANYANA WA VUHLALU**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka, lowu humaka eka *ntsheketo* wa 'Nhwanyana wa vuhlalu' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Kona swi pfuketana, emugangeni wa ka Nkovana, ko va na vanhwanyana 5
van'wana.
Vanhwanyana lava va rhambana leswaku va ya hleta meno. Hiloko va suka
hinkwavo va kongoma enambyeni.

Loko va fika enambyeni va sungula ku hleta meno. Va lo na heta va ku: 'A hi
kambaneni meno leswaku hi ta vona loyi a nga na yo basa swinene.' 10

Loyi a nga kumeka a ri na meno yo basa paa, a ku ri nhwanyana loyi a va ku i
Xikhegu. Vanhwanyana lavan'wana vo teriwa hi mavondzo loko va vona ku basa ka
meno ya Xikhegu, kutani va kungela ku n'wi endla swo biha.

Vanhwanyana lavaya vo hlevelana leswaku swa antswa va n'wi wisela endzeni ka
mati. Hakunene vo susumetela Xikhegu endzeni ka mati leswaku a nwela. Se vo 15
suka va kongoma ekaya.

Va byelanile leswaku a va nga vuli leswaku Xikhegu u humeleriwe hi yini. Loko va
fika ekaya va vutisiwa leswaku Xikhegu u kwihl, vanhwanyana hinkwavo va ku a va
swi tivi.

Loko Xikhegu a wela endzeni ka nambu u vuye a tekiwa hi nyoka leyikulu ya le matini. Yi tshama na yena endzeni ka xidziva nkarhi wo ringana malembe mambirhi. A yi n'wi hlovisa hi swiambalo swa ku khavisiwa hi vuhlalu. 20

Siku rin'wana loko a ha tumberile etinhlangehi o twa mpfumawulo wa ku tsemiwa ka tihunyi hi xihloka. Hiloko a sungula ku yimbelela risimu leswaku mutsemi wa tihunyi a ta n'wi twa, a ku: 25

Wen' u nge khee,
Wen' u nge khee,
Garingani we khee!

Pthu choyoyoo!
Xa mina i n'weti. 30

- 13.1 Eka ntsheketo lowu ku na marito ya '*pthu choyoyo!*' Boxa leswi endliwaka hi mutsheketi loko a ri karhi a vula marito lawa na xikongomelo xo swi endla. (2)
- 13.2 Xana ntirho lowu Xikhegu a a fanerile ku tirha wona ntsena loko a ta va a tlhelerile ekaya hi wihi? (1)
- 13.3 Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka:
Loko a ha ri ematini, Xikhegu a a hamba a huma a ya tshama ...
- A etihunyini.
B enhlalukweni.
C etinhlangehi.
D erihlampfani. (1)
- 13.4 Hi kwihhi ku yelana loku nga kona eka vito ra ntsheketo na vundzeni bya wona? (2)
- 13.5 Xana u dyondzile yini ehenhla ka leswi humeleleke Xikhegu loko a ta va a sindzisiwile ku tirha hi va le vukatini bya yena? (2)
- 13.6 Hlamusela leswi mutsari a lavaka ku hi lemukisa swona hi ku va Xikhegu a fambile na vanghana enambyeni, vatswari va yena va nga swi tivi. (2)
- 13.7 Hakelo yo va vanhwanyana va wiserile Xikhegu ematini hi yihi? Tlhela u vula na leswi a wu ta va u va tsundzuxile swona loko va ha kunguhata ku n'wi wisela ematini. (3)
- 13.8 Ximunhuhatwa xin'wana xi humelerile hi mhaka leyi nga khorwisiki eka ntsheketo lowu. Boxa vito ra xona u tlhela u seketela hi marito ya wena ku tiyisisa mhaka leyi. (2)

NA

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H**NELSON MANDELA**

- 1 Ngoma yi bile,
- 2 Ngoma ya kona a yi lo bela wena.
- 3 U wela u werisiwa hi maxuvuru,
- 4 Van'wana va dubunya ngoma ya kona,
- 5 Van'wana va ttherile etiharini,
- 6 Ya wena ngoma yi nga tshwi,
- 7 Va ku u na swindomudomu,
- 8 Na mukhuhlwana wa nkikosi,
- 9 Loko wo huma u nga tluleta tiko,
- 10 U rhuba u pindzula engomeni,
- 11 N'hwet'i khe, xirimele khe!
- 12 Malembe ya makumembirhinkombo i ntangha ya mani?
- 13 Lexi nga heriki xa hlola.
- 14 Ngoma yi tshwa lohlo, MISAVA YI NINGINIKA,
- 15 Malangavi ya orhiwa hi misava hinkwayo,
- 16 Tiko ri khana,
- 17 Vantima va pembela,
- 18 U huma engomeni u ri xirhubana,
- 19 U huma u ya va mudzabi.
- 20 Mudzabi wa vadzabi vaku,
- 21 U huma u va nxolwe,
- 22 Nxolwe ya tinxolwe taku.
- 23 Hi vula wena nghala ya Afrika,
- 24 Hi vula wena ndlopfu ya Afrika-Dzonga,
- 25 Hi vula wena Madiba,
- 26 Hi vula wena Rolihlahla,
- 27 Hi vula wena Nelson,
- 28 Hi vula wena Mandela,
- 29 Loko u bonga u twala Asia,
- 30 Loko u bonga u twala Europa,
- 31 Loko u bonga u twala Amerika,
- 32 Loko u bonga u twala Australia,
- 33 EAfrika a ha ha vuli.
- 34 U humesile Afrika-Dzonga enon'weni wa ngwenya,
- 35 U xokorile Afrika-Dzonga emenweni ya nghala,
- 36 Afrika-Dzonga ri ntshuxiwa timpecana na mazankoz'i,
- 37 Afrika-Dzonga ri ntshuxeka, mindzelekano yi dlawa,
- 38 Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo,
- 39 Tiko ri hundzulela,

40	Vuswa byi dyiwa byi xeviwa.
41	EAfrika-Dzonga namuntlha hi le vulombeni,
42	U rhurherile Afrika hinkwayo eAfrika-Dzonga,
43	U hlanganisile tinxaka hinkwato,
44	A nga kona loyi a nga ku tiveki!
45	Afrika-Dzonga i Afrika,
46	Afrika i Afrika-Dzonga,
47	Wena nghala ya Afrika ha ku khensa,
48	Hi ku bela mandla,
49	Hi ku hluvulela xihuku,
50	Hi ri xandla ehenhla ka xin'wana.
51	Halala Madiba, halala!
52	Halala Rolinhlanhla, halala!
53	Halala Nelson, Halala!
54	Halala Mandela, halala!
55	Khanimambo!

- 13.9 Hlamusela leswi xiphato lexi nga laha henhla xi vulavulaka hi swona. (2)
- 13.10 Boxa nhlango wa tipolitiki lowu Nelson Mandela a a wela eka wona u tlhela u vula na leswi a a tiveka hi swona emisaveni hinkwayo. (2)
- 13.11 U nga vula yini hi ku pfumaleka ka tindzimana eka xiphato lexi? (2)
- 13.12 Hlamusela leswi vuriwaka hi ntila wa 19 lowu nge: 'U huma u ya va mudzabi.' (2)
- 13.13 U titwa njhani ku va u ri etikweni leri nga tshama ri va na murhangeri wo fana na Nelson Mandela? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14 (XITSALWANA)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Vukati va kandza hi mbilu. Kongomisa ntiyiso wa mhaka leyi eka leswi humeleleke N'wa-Xirhami eka tsalwa leri.

[25]**XIVUTISO XA 15 (XIMBANGU)****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA I

MATANATO:	Se u vula leswaku vavasati va to titisa eka wena xana? Ndzi vula hikuva a wu rhandzi ku fambafamba kambe wo titshamela kwala hositele onge u lo mila.	
MAVHAHAZA:	A ndzi milangi kambe ...	
MATANATO:	Kambekambe wa yini?	5
MAVHAHAZA:	Ndzi vula ...	
MATANATO:	U vula yini?	
MAVHAHAZA:	U dlaya hi ku ndzi kavanyeta.	
MATANATO:	Wo vula ku ri u lo humbiwa mano.	
MAVHAHAZA:	Sweswo a hi swona.	10
MATANATO:	Se swona hi swihi?	
MAVHAHAZA:	Rifambo ra dlayisa Chauke.	
MATANATO:	Se u lava leswo hi nghanisa vavasati emvphilopheni hi ku posela vona xana?	
MAVHAHAZA:	Se a wo vulavula, kambe wo chingha he Chauke.	15
MATANATO:	Ndzi chinghisa hi wena hikuva a wu rhandzi ku hanya ximunhu.	
MAVHAHAZA:	Ku hanya ximunhu u vula yini xana?	
MATANATO:	Wanuna wa tihlakahla a jinga a olola milenge a tifambafambela ni van'wana vavanuna. Hayi ku tshama ndhawu yin'we wonge wo va ribye.	20
MAVHAHAZA:	Wa vurisa. Na mina ndzi lava ku endla sweswo ndzi famba na wena le ka n'wina ndzi ya lava wansati wa le makaya, hayi laha Joni. EJoni se ndzi karhele hi swa kona.	

MATANATO:	Emakaya u ta kuma yini kwale ka mundzina? Vavasati swi lo vuya laha dorobeni. Phela a hi le Phutukezi laha. Hi le Joni. Wa swi vona na wena leswaku swiponono swi tele. Ku hlaya i ku xurha.	25
MAVHAVAZA:	Hi swona, ndza swi twa kambe ndzi lava ku tikumela wansati wa le makaya.	
MATANATO:	U vula nsati wa Muchangana xana?	30
MAVHAVAZA:	U tiyisile, ndzi vula yena kahle.	
MATANATO:	Mahungu ya wena ya phyama. Swilo leswi swa Machangana a swi pfuni nchumu Mugwena. Swi ta ku onhela nkarhi wa wena.	
MAVHAVAZA:	Sweswo wo tivulavulela ntsena. A wu tivi ni lexi u vulavulaka xona.	

- 15.1 Boxa swifundzankulu SWIMBIRHI leswi timhaka ta tsalwa ti humelelaka eka swona. (2)
- 15.2 Ehositele ya Jeppe laha n'wangulano lowu wu humelelaka kona ku kumeka vavanuna vambirhi na majaha mambirhi. I mani jaha leri hakanyingi a ri kumeka ri hungasa na Mavhavaza loko Matanato a nga ri kona? (1)
- 15.3 Hi tihi timhaka to yelana hi tlhelo ra vukati leti N'wa-Xirhami a ti endleke leswaku Mavhavaza na Matanato va ta kuma kurhula evuton'wini? (2)
- 15.4 Matanato na Mavhavaza a va rivalangi ndhavuko wa vona hambiloko va tshamile nkarhi wo leha eJoni. Seketela mhaka leyi hi ku kongomisa eka endlelo ra vona loko swi ta eka timhaka ta ku nwa byalwa. (2)
- 15.5 Xana marito ya Mavhavaza loko a ku: 'Rifambo ra dlayisa Chauke,' ya hundzukile ntiyiso hi ndlela yihi evuton'wini bya Matanato? (2)
- 15.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke hi ku va Mavhavaza a nga heli mbilu loko swi ta eka timhaka to famba na Matanato eka Xigalo? (2)
- 15.7 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va Mavhavaza a nga tihlawulelangi nsati loyi a n'wi rhandzaka loko a fika eka Xigalo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MAVHAHAZA:	Namuntlha ku rhangile mina ndzi ta eka wena ni timbuva leti ndzi nga ti khoma leswaku hi ta dya hi tiphina ku fana ni vhiki leri nga hundza.	
MATANATO:	Wena wa hamba Mavhavaza. Timbuva hi tona kambe mhaka ndza yi tiva leswaku i ya yini.	5
MAVHAHAZA:	Boxa ka, boxa ndzi ku twa.	
MATANATO:	A hi yona ya ku endzela eka hina le Xipilongo?	
MAVHAHAZA:	Exipilo yini?	
MATANATO:	A hi Phutukezi kambe hi le Xipilongo.	
MAVHAHAZA:	Xipilongo i xilo muni he Chauke?	10
MATANATO:	I vito ra tindhawu ta le makaya.	
MAVHAHAZA:	I swintshwa leswi u ndzi byelaka swona. Mina ndzi tiva leswaku wena u huma eka Xigalo.	
MATANATO:	Ina, tiko ra ka Xigalo ri le ndhawini leyi va nge hi le Xipilongo. (<i>Ku nghena Xilumuni.</i>)	15
XILUMUNI:	Xewani kokwana Mavhavaza!	
MAVHAHAZA:	Ahee! Hi xeweta n'wina.	
XILUMUNI:	Ku ngo sunguriwa ka ha ri mixo, swi vula leswaku namuntlha hi ta twa letikulu, hi pfa hi rivala ta vakokwana Chauke ni vanhu va vona.	20
MATANATO:	Wa vurisa Xilumuni. Pfanani mi ndzi wisisa mi ndzi tshika ndzi tiendlela leswi rhandziwaka hi mbilu ya mina.	
XILUMUNI:	Kokwana Mavhavaza a va pfi va hi byela leti ta tolo ka masiku loko va fikile haleno Joni.	
MAVHAHAZA:	A hi rhangeni hi dya leswi swekiweke hi Chauke, kutani hi ta burisana hi ri karhi hi mama mihloti ya khwini wa Nghilandhi. (<i>Kwalaho ku dyiwa swakudya. Loko va heta, Mavhavaza a va vikela xirhwala lexi a teke na xona.</i>)	25
MAVHAHAZA:	Bodhlela hi leri, Chauke. A hi nweni hi tiphina. Hi dya hi tiphina. Hi dya ntamu wa hina hi nga chavi nchumu.	30
XILUMUNI:	Kambe na sweswi swa Xilungu swa suseriwa vuloyi na swona.	

15.8 Hi swihi swivongo swin'wana SWIMBIRHI leswi pfaka swi tirhisiwa hi Mavhavaza na Matanato etsalweni leri ematshan'weni ya Chauke na Makhuvele? (2)

15.9 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:

Swimunhuhatwa leswi kumekaka eka n'wanguano lowu swi tala ku tshamela ku nwa byalwa hikuva swi na ....

- A mabulu.
- B xivundza.
- C vuxaka.
- D vumunhu.

(1)

- 15.10 Hlamusela vumunhu bya Mavhavaza. Boxa mhaka YIN'WE ntsena. (2)
- 15.11 Xana Matanato a nga va a vula yini loko a ku va n'wi tshika a endla leswi rhandziwaka hi mbilu ya yena? (2)
- 15.12 Hikokwalaho ka yini swimunhuhatwa leswi vulavulaka eka n'wangulano lowu swi ri vavanuna ntsena eka ndhawu leyi swi tshamaka eka yona? (2)
- 15.13 Xana u nga ma tsundzuxa yini majaha yo fana na Xihangalasi lama nga pfumeliki/pfumeriki loko ma onhile vanhwana? Tihela u hlamusela loko ku ri hi ku u vona Topisa a endlile kahle kumbe a nga endlangi kahle ku va a pfulerile timbyana ti luma Xihangalasi loko a yile ekaya ka yena na Mavhavaza. (3)

[25]

XIVUTISO XA 16 (XITSALWANA)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Minkarhi yin'wana ku va vatswari va nga kombi vana va vona ndlela leyinene ya mahanyelo swi endla leswaku vumunhu na vumundzuku bya vana lava swi onhaka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi humelelaka hi Boneka na Bodzani etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 17 (XIMBANGU)****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

N'WA-VUSIKA:	Kokwani wo tswala mhani wa yena i makwavo wa kokwani wo tswala tata wa mina.	
XIKWENI:	Hyiii ... kasi ... (<i>a nga hetisi.</i>)	
N'WA-VUSIKA:	(<i>A kwatile.</i>) A swi antswi loko mi nga swi twisisi mi ndzi hlamusela? Leswi mi ngo hyii! Mo pfumela kumbe mo kaneta?	5
XIKWENI:	(<i>A ri karhi a dzaha pipi.</i>) N'wana wa kona u lo endlisa ku yini mi ngo swi rhwalela na nomo?	
N'WA-VUSIKA:	Loko mi swi twisisile mo ndzi tlakusa mapeni ya kona ndzi ta ya n'wi teka mundzuku.	
XIKWENI:	Mapeni ya kona a wu kombeli wo ndzi lerisa leswaku ndzi ku nyiketa.	10
N'WA-VUSIKA:	A ndzi ringeta ku hlamusela leswaku mi kumeka mi tilulamisa ku ndzi nyika hikuva mundzuku ndzi ta hubuta ndzi famba. Ma swi tiva leswaku mali loko mi nga ndzi nyikangi a ku na laha ndzi nga yi kumaka kona.	15
XIKWENI:	Hi ta ku mi tshembekile, ku ri hi ku loko ho tshika hi te kuluu! Haa, ri lele.	
N'WA-VUSIKA:	Mi lo tshama mi twa yini hi mina xana?	
XIKWENI:	Ndzo bula nkata.	
N'WA-VUSIKA:	A swi lava loko hi nga si ya etindlwini mi va mi ndzi nyikile mali yo famba hikuva ndzi to vusiku sala endlwini, ndzi famba. Ndzi lava ku ya fika va nga si hangalaka va ya eku huhweni.	20
XIKWENI:	(<i>A nghanisa voko exikhwameni a tlhela a ri humesa ri ri na mali.</i>) Teka timpondho leti timbirhi, yin'wana i ya timbuva.	
N'WA-VUSIKA:	Ndza khensa.	25
XIKWENI:	Loko u famba mundzuku u tlhela u vuya mundzuku, u nga etleli lomo.	
N'WA-VUSIKA:	Hi swona, ndzi ta tlhela ndzi vuya. Tata wa Khegu, swi lava hi ya eku wiseni ndzi ta vindzuka ndzi famba.	

17.1 Xana N'wa-Vusika ku kala a kombela mapeni eka Xikweni a a lava ku ma tirhisa loko a ya kwihi naswona a a ya endla yini endhawini ya kona?

(2)

17.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:

Hi riencisi 'kuluu!' eka marito ya Xikweni lama nge: 'Hi ta ku mi tshembekile, ku ri hi ku loko ho tshika hi te kuluu! Haa, ri lele', mutsari u vula ku ...

A titivala.

B kulula.

C lova.

D kulutswela. (1)

17.3 Kun'wana etsalweni ku vulavuriwa hi vatswari va Boneka. Xana a va ri kwihi loko ku humelela n'wangulano lowu? (2)

17.4 Hlamusela hilaha mutsari a tirhiseke xivulavulelo hakona eka marito ya Xikweni lama nge: 'N'wana wa kona u lo endlisa ku yini mi ngo swi rhwalela na nomo?' (2)

17.5 N'wa-Vusika loko a vulavula na Xikweni u ri: 'A swi lava loko hi nga si ya etindlwini mi va mi ndzi nyikile mali yo famba.' Hikwalaho ka yini a vulavula hi tindlu? (2)

17.6 Xana Xikweni i wa ka mani? Kun'wana eka tsalwa u byela nsati wa yena N'wa-Vusika leswaku loko a famba hi siku leri landzelaka u fanele a vuya siku rero. Vulavulelo leri ri hi kombisa yini? (2)

17.7 Nyika vonelo ra wena ehenhla ka nkoka wa xiyimo xa mali ya manguva lawa loko u xiya na leyi Xikweni a yi nyikeke N'wa-Vusika? (2)

NA

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

KHEGU: (*A nghena.*) Ndzi fikile mhani.

BONEKA: (*Hi rito ro lala.*) N'wana wa sesi, ndzi kombela leswaku u ndzi vandzekela mati u tlhela u chela ebavhini, ndzi lava ku tikandzanyana hikuva miri wa mina a wu tiyangi.

KHEGU: Swi lo yini mhani mi ngo tikomba onge a mi tsakangi namuntlha ke? 5

BONEKA: N'wana sesi a ndzi tsakangi, ndzi karhatiwa hi miri wa mina wa vava.

KHEGU: Mhoni, a swi antswi ndzi ya mi vitanela lavaya vo khongela va ta mi khongelela naa?

BONEKA: Kwalaho Khegu se hi ta hambana mina na wena. Ndzi tshiki ndzi fa xikan'we. Mhaka leyi u ndzi byelaka yona a yi ndzi fumi. A swi ta antswa loko a wo ndzi heleketa en'angeni lahaya ka Nenge-wa-nsuna. 10

KHEGU: Nenge-wa-nsuna na yena i xivumbiwa xa kwala misaveni. Xana loko o fa mi ta sala mi tshembile mani ke?

BONEKA:	Famba u ya kamba mati u tshika ku ndzi jamukela mina.	
KHEGU:	<i>(A ya kamba a tlhela a vuya.)</i> Ma hisile mhani.	15
BONEKA:	Famba u ya ndzi chelela wona ebavhini u tlhela u ta ndzi hlanganya n'wananga a ndzi koti na nchumu. Miri wa mina hinkwawo wa rhurhumela.	
KHEGU:	<i>(A ya chela mati a ri karhi a vulavula a ri yexe.)</i> Ko va hi ku Xikwembu xi ri xidyoho a xi rihetiwi hi xidyohokulobye.	20
BONEKA:	Ndzi khomi hi voko a ndzi nga swi koti ku suka ndzi yima n'wana sesi.	
KHEGU:	... Mhani ndzi mi endlela tiya xana?	
BONEKA:	<i>(A ri karhi a gomela.)</i> U nga ndzi endleli. Famba u ya teka barha u ndzi nghenisa u tlhela u ndzi yisa eka Nenge-wa-nsuna. <i>(A ya teka barha a n'wi heleketa eka Nenge-wa-nsuna a tlhela a vuya ekaya.)</i>	25

- 17.8 Xana sesi loyi Boneka a vulaka yena loko a vulavula na Khegu i mani? (1)
- 17.9 Kun'wana etsalweni loko N'wa-Vusika a kunguhata ku landza Boneka ePfalanomo, N'wa-Vukwele u ri: 'Mina a ndzi tshembi leswaku hambu a ndzo va na n'wana wo tlula un'we a ndzi ta lava boyi yo ndzi bebulela n'wana.' Xana N'wa-Vukwele a a ri na vana vangani? (1)
- 17.10 Hi xihhi xivangelo xa ku va Boneka a nga pfumeli ku endleriwa tiya hi Khegu? Tlhela u kombisa na ku hambana loku veke kona ka vulavulelo ra Boneka ra siku leri eka Khegu loko ri pimanisiwa na ra man'wana masiku. (3)
- 17.11 Hikokwalaho ka yini Boneka a vitana Khegu loko a lava ku pfuniwa ematshan'weni yo vitana n'wana wa yena Bodzani? (2)
- 17.12 Ximunhuhatwanka'ndlandlamuko i ximunhuhatwa lexi kotaka ku tikhoma na ku tiyisela swiyimo swo hambanahambana leswi taka eka xona hambu swi tika kumbe ku khunguvanyisa. I mani ximunhuhatwanka'ndlandlamuko eka tsalwa leri? Tlhela u hlamusela leswi endlaka leswaku xi va ximunhuhatwa xolexo. (2)
- 17.13 Loko a ku ri wena Khegu a wu ta va u n'wi hlanganyile Boneka xana? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.14 Ku va Xikweni a hlongorile vasati va yena hi ku va a byeleteriwi hi Boneka i mhaka ya kahle xana? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

[25]

XIVUTISO XA 18 (XITSALWANA)**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NLANGU: VA TSHIKA XO KHOMA HI VOKO**

Manana Baloyi (Xitlhanyi) u vile xikombiso xo biha evanhwini na le ka tindhawu to hambanahambana hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo biha. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u seketela hi leswi humelexela eka xintlangwana lexi.

[25]**XIVUTISO XA 19 (XIMBANGU)****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NLANGU: YOO, NDZI TIDLELE MINOO!**

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

MISERY:	(<i>Hi ku nyanyuka</i>) Xuu, wa tiva u ndzi pfunile ka Zabeta. Ndzi ta ringeta ku ya n'wi vona Chawuke loyi hi ku hatlisa hikuva i khale ndzi lava n'anga ya Xintima. Hambu munhu u ta n'wi kuma yhe Chawuke wa kona hikuva phela Mazambiki hinkwawo ya tivitana Chawuke!	5
ELIZABETH:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Kasi wo la ku ya endla yini kwale ka Chawuke wa kona u ngo mintela ni marha loko u twa vito ra yena? (<i>A hleka</i>) Kumbe na wena u lava ku joyina yo khwayere?	10
MISERY:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Xuu, ndzi tidlayela nuna hi ku encisetela vanghana! Mina a ndzo lava ku yisa mhani kumbe leswi mi nge i n'anga leyikulu a nga wu kota nenge wa vona.	15
ELIZABETH:	(<i>Hi ku konanisa</i>) Ku va yisa exibedhlele ke?	15
MISERY:	(<i>Hi nkinkhi</i>) Heyi, Zabeta, a wu swi tshamelanga; leswi ndzi nga tani ndzi ringete swibedhlele hinkwaswo. Va-Elim, Tshilidzini, hambu ku ri <i>private hospital</i> ePolokwane nenge lowuya wu huma kona. Kambe a ndzi kumi ku pfuneka; nenge wa mhani wo ya wu ndlandlamuka onge vo la ku nghena hi mavabyi ya <i>elephantiasis</i> .	20
ELIZABETH:	(<i>A ri karhi a khindlata makatla</i>) Huu, swi tlhela swi ndzi tsuvula ni misisi loko u swi hlamusela. Kumbe ye Chawuke a nga va pfuna ivi ku va ni ntsako ni kurhula endyangwini wa wena hikuva loko ku ri ni mavabyi ku hava kurhula.	25

MISERY:	<i>(Hi ku hefemulela ehandle hi matimba)</i> Hi ta ku yini Zabeta, vutomi hi ko ku ringetela. Laha munhu a pfunekaka kona a nga ku tivi.	
ELIZABETH:	<i>(A ri karhi a pfumelela hi nhloko)</i> Uuu, swona hi swona.	30

- 19.1 Boxa vito ra ndhawu leyi swimunhuhatwa leswi swi tshamaka eka yona. (1)
- 19.2 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:
Xivangelonkulu xo va Misery a lava ku ya eka Hadisa Chawuke hileswi a a lava ku ya kuma murhi wo ...
- A hanyisa nenge wa mhani wa yena.
B dlaya nuna wa yena.
C tisa kurhula endyangwini wa yena.
D tshikisa nuna wa yena ku nwa byalwa. (1)
- 19.3 Xana murhi lowu Misery a a fanele a wu kuma eka Hadisa Chawuke a wu xavisiwa hi mali muni? Tihela u hlamusela na mihandzu leyi a yi tshoveleke hi ku va a wu tirhisile. (3)
- 19.4 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xintlangwana lexi? (2)
- 19.5 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 19.6 Hi swihi leswi mutsari a lavaka ku lemukisa vahlayi swona hi xintlangwana lexi? (2)
- 19.7 Xana Misery a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini mayelana na goza leri a ri tekeke ro lava ku kuma mali hi tindlela to hamboloka. (2)

NA

NTLANGU: SWONA SWI RI SWA YINI!

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

KHOMBO:	Mhaka yikulu a hi ku dyondzela ku hlamarisa munhu nkata mina, kambe i ku va munhu a tihluvukisa no amukeleka erixakeni hikuva hambiloko munhu a nga dyondzeka a fika kwale maninginingini, kambe loko a nga ri ni mahanyeke ya kahle erixakeni, a swi pfuni nchumu.	5
NSATIMUNI/MIDLAYI:	<i>(Hi ku kariha)</i> E-e, ongeti u la ku ndzi onhela siku hi ku gorombisana na mina ongeti ndzi lo dlaya Mulungu. Swa antswa ndzi pfanga no ...	
KHOMBO:	<i>(Hi ku titsongahata)</i> Ndza tisola loko swi twala onge ndzi ku onhela siku kambe mhaka leyi a ndzi ringeta ku hundzisa yona hileswaku munhu i munhu hi van'wana vanhu naswona vana lava, ndzi vula vana lava va hina lava, hi nga va onhi hi ku va endlela ni leswi nga fanelangiki no va ringana hikuva va ta vona vutomi hi tihlo ra mangayi ni xinyeku. U fanele u tsundzuka leswaku vutomi bya n'wana byi fana ni vumba byo tsakama. Vutomi bya n'wana nkatanga, byi ya hi ku u n'wi ...	10 15
NSATIMUNI/MIDLAYI:	<i>(Hi ku hlundzuka)</i> U nga ndzi onheli siku Khombo! Ndza nga pfanga no hambana na swona.	20
N'WA-MPORWENI:	<i>(Hi ku khunguvanyeka)</i> Mhakhi Khosa, njhe ma swi tiva ku ku kala ndzi ta fika lomu i mhaka ya vusiwana? Ndzi xaniseka ndzi ku tani ndzi handzela vana va mina leswaku va kota ku nghena xikolo ku fana ni van'wana hikuva vana va mina va vile ni nkateko wa leswaku tata wa vona a lova va ha ri lavatsongo. Hikwalaho ndza kombela hi ku titsongahata mhakhi Khosa leswaku loko swin'wana ndzi nga swi tirhi hilaha mi lavaka hakona, nkosi yam' mi nga ndzi heleli mbilu; ndzi kombiseni kahle hi ndlela leyinene na mina ndzi ta dyondza xem.	25 30

- 19.8 Hi wihi mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelelaka eka wona? (1)
- 19.9 Boxa khombo leri Nyeleti (n'wana wa nhwanyana wa Khombo na Nsatimuni/Midlayi) a weleke eka rona hi ku va a nga kurisiwangi hi ndlela leyinene hi mana wa yena Nsatimuni/Midlayi. (2)
- 19.10 Xana marito ya Khombo eka n'wangulano lowu ya kombisa yini mayelana na ndyangu wa yena. (2)

- 19.11 Hi rihi hungunkulu leri mutsari a lavaka ku byela vahlayi rona eka xintlangwana lexi? (2)
- 19.12 U vona yi ri mhaka ya kahle yo va Madambi a lumile na ku tsema ndleve ya mana wa yena Nsatimuni/Midlayi loko a nga si nyikiwa xigwevo xa yena ekhoto ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.13 Boxa vumunhu byin'we bya Nsatimuni/Midlayi, u tlhela u hlamusela xivangelo lexi nga vaka xi endlile leswaku vana va yena va nga swi kotangi ku dyondzela vudokodela kumbe vunjhiniyere lebyi yena a a lavile leswaku va dyondzela byona. (3)

[25]

XIVUTISO XA 20 (XITSALWANA)**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Ntlangu wa Vadyondzi va namuntlha wu humelerisa xivuriso lexi nge: 'Mbhuri a yi tiveleki'. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka Fumani na vatswari va yena. [25]

XIVUTISO XA 21: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

FUMANI:	Nhloko ya xikolo va ri va lava ku bela vatswari va mina na Xiluva tingingho kuri va ta laha xikolweni xi nga se huma ku ta vulavuriwa mhaka ya mina na Xiluva. Himakumu hiloko vatswari va mina va swi tivile leswaku mina ndzi dzaha zolo.	
NTSAKO:	Yerr ...! Hi yin'wana mhaka yaleyo he munghana. (<i>Vonani u rhiyile ndleve, u twa hinkwaswo</i>)	5
FUMANI:	Wa tiva ndzi chavile ku tlula mpimo he m'fo! A ndzi swi tivi loko va ha ta tama va ndzi komba rirhandzu ra xiviri leri va ndzi kombaka rona hi masiku.	
NTSAKO:	Kambe u nga tivangeli ku ehleketa ngopfu hikuva swi nga endleka va ku rivalela hi ku olova.	10
FUMANI:	A ndzi swi tshembi ngopfu sweswo he m'fo! Phela vatswari va mina a va swi lavi swilo swo huma endleni. Na mina va ndzi langutele ku ri ndzi kula hi xichavo ku ri ndzi ta va na ndzhuti ku fana na vona va nga vafundhisi.	15
NTSAKO:	Vanhu vo tiva Xikwembu hi vona va hatlisaka ku rivalela munhu. A va fani na vahedeni va nga na xikhomela. Muhedeni loko wo n'wi dyohela u ta ku venga u kala u funya buwa. (<i>Va miyelanyana</i>)	
FUMANI:	Se mukwana u wu kuma kwihi?	
NTSAKO:	Mukwana lowuya ndzi wu yivile ekaya namixo. Xikongomelo xa mina a ku ri ku tlhava Jimmy loko o tlhela a ta ndzi holovisa hi mhaka ya Xiluva.	20
FUMANI:	A wu ta va u n'wi layile mufana luya wa delela. U ponile Xikwembu xa ha n'wi sirhelerile. Phela a ndzi nga lavi ku n'wi tlangisa he m'fo! A ndzi lava ku n'wi rharhambula marhumbu.	

21.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona u tlhela u kombisa na hanyelo ra Fumani leri vatswari va yena a va nga ri tivi kambe ri tiveka exikolweni ntsena. (2)

21.2 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi nga yona eka leti landzelaka:

Loko Ntsako a ku: 'Muhedeni loko wo n'wi dyohela u ta ku venga u kala u funya buwa', hi xivulavulelo xa 'ku funya buwa' u vula ...

- A ku lova.
- B ku etlela.
- C ku dya misava.
- D ku minta misava. (1)

21.3 Hi byihi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka Daniel Kanama na Matodzi Rambuda? (2)

21.4 Marito ya Fumani loko a ku: 'Phela vatswari va mina a va swi lavi swilo swo huma endleni', ya kombisa yini mayelana na hanyelo ra yena? (2)

21.5 Hlamusela leswi moya wa Fumani wu nga xiswona eka n'wangulano lowu. (2)

21.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na vumunhu bya Ntsako? (2)

21.7 Fumani u tisungile endzhaku kaloko Xiluva a ta va a loverile eka vona. U vona a endlile kahle xana? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

NA

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

DIKELEDI:	Xana wena u twile hi mani kuri mukwana lowuya a wu lava ku tlhava wena ka Jimmy?	
JIMMY:	Ndzi twile hi un'wana.	
DIKELEDI:	Mani?	
JIMMY:	Un'wana.	5
XILUVA:	(A <i>hela mbilu</i>) Wa vona munghana! A nge ku byeli ku ri i mani munhu wa kona. Swa tikomba leswaku ku na munhu loyi a fikisaka mahungu eka Jimmy. Loko munhu wa kona ndzo n'wi tiva hi, u ta ndzi tiva kahle mina.	
JIMMY:	A swi bihanga loko munhu a fikisa mahungu ya ntiyiso eka mina. Xo biha hiloko a ndzi byela vunwa kutani byi hi holovisa. Na ku va Mbangini a ku salasala endzhaku a ndzi lo swi vona ndzi byele hi munhu wa kona. Kutani loko ndzi ku vutisa u pfumela hinkwaswo swi tikomba leswaku munhu wa kona u ndzi byela ntiyiso. Xana hikwalaho ka yini u nga ndzi hlamuselanga mhaka ya wena na Mbangini hi nomu wa wena ndzi nga se byeriwa hi munhu un'wana?	10 15

XILUVA:	(A <i>kariha</i>) Se u tthelela endzhaku Jimmy! Mina na wena hi vulavurile swi herile hinkwaswo. Xana a ndzi ku byelanga leswaku ndzi ta lunghisa swihoxo swa mina hinkwaswo? U ndzi pfindlusa moya Jimmy. Kumbe u lava hi hambana ndzi rhandzana na Mbangini wena u rhandzana na loyi a ku byeletelaka timhaka masiku hinkwawo?	20
DIKELEDI:	Matlhari ehansi munghana mi nga holovi ndza mi kombela munghana.	
XILUVA:	(A <i>n'wi nghenelela</i>) Nkarhi wun'wana Jimmy wa nyangatsa munghana. Ndzi swi lunghisile swihoxo swa mina kambe wa ha tama a ndzi tikirheta hi marito.	25
DIKELEDI:	Rhelerisa moya munghana. Ku holova a swi nyiki xintshuxo na siku na rin'we. (<i>Sayirini yi rila, va tthelela etitlilasini</i>)	

- 21.8 I yini lexi kombisaka leswaku swimunhuhatwa leswi swi le xikolweni? (1)
- 21.9 Xana i mani loyi a a byeletela Jimmy timhaka hinkwato leti a ti endliwa hi Xiluva? Tlhela u kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka vumunhu bya ximunhuhatwa lexi u xi boxeke na Ntsako (3)
- 21.10 Xiluva u hetelerile hi ku va a tshika Jimmy, a ya rhandzana na Fumani. Boxa xivangelo xo va a endlile tano. (1)
- 21.11 Ntlimbo i ku tikeriwa loku ximunhuhatwa xi hlanganaka na kona eka tsalwa, xi nga va xi lo tivangela kumbe xi vangeriwile hi swimunhuhatwa swin'wana. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Jimmy a a ri na wona eka tsalwa leri u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini a vile na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.12 Hi wihi nkongomelo lowu mutsari a lavaka ku wu fikelerisa eka vahlayi hi ntlangu wa Vadyondzi va namuntlha? (2)
- 21.13 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va Jimmy a tshemba leswi a a byeleteriswa swona mayelana na murhandziwa wa yena Xiluva ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.14 Loko Fumani a a ri munghana wa wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ku ya exikolweni na mukwana? (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80